

Kompetence absolventů gymnázií naplňované v rámci Občanského a společenskovedního základu

Vanda VANÍČKOVÁ

Competences of graduate from grammar schools in Basics of Civics Social Science

Abstract: School Educational Programms are tool for schools to make their own vision by general programme of education. This contribution will target on key competences, which School Education Programms of chosen schools describe for subject Basics of Civics Social Science. The aim of contribution is analyze focus of competences, classified them and name requirements on teachers of Basics of Civics Social Science.

Key Words: Key competences, Basics of Civics Social Science, Grammar schools, School Education Programme

Úvod

Vzdělávací obor Občanský a společenskovední základ je tematicky obsáhlý obor orientovaný nejen na znalosti žáků, ale ve značné míře i na jejich dovednosti a postoje. Naučit žáky kriticky hodnotit, sledovat společenské dění, vyjadřovat své názory k lokálním i globálním událostem, tolerovat druhé, to všechno jsou cíle, které vytyčují rámcové a posléze i školní vzdělávací programy zmíněnému oboru. Ve své disertační práci sleduji, jak se právě charakteristiky oboru promítají do přípravy učitelů, jaká specifika obor učitelům v rámci jejich přípravy přináší.

Cílem předkládaného příspěvku je analyzovat zaměření kompetencí naplňovaných v rámci Občanského a společenskovedního základu, klasifikovat tyto kompetence a zároveň pojmenovat požadavky, jež klade jejich realizace na učitele.

Obsahem příspěvku je ukotvení školních vzdělávacích programů dle příslušné terminologie, vysvětlení jejich vztahu k rámcovým vzdělávacím programům a objasnění pojmu výchovná a vzdělávací strategie na úrovni školy a hlavně v rámci vzdělávacího oboru Občanský a společenskovední základ. Hlavní částí je analýza vybraných školních vzdělávacích programů sledující z různých úhlů pohledu kompetence rozvíjené v Občanském a společenskovedním základu.

1 Školní vzdělávací programy

Školní vzdělávací programy reprezentují školní úroveň českých kurikulárních dokumentů a slouží ke stanovení konkrétní podoby vzdělávání na školách. „Školní vzdělávací program stanoví zejména konkrétní cíle vzdělávání, délku, formy, obsah a časový plán vzdělávání, podmínky přijímání uchazečů, průběhu a ukončování vzdělávání, včetně podmínek dovzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami.“ (Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním vyšším odborném a jiném vzdělávání [školský zákon], 2004). Školní vzdělávací program dává škole možnost nastavit a následně realizovat v procesu vzdělávání vizi, která školu odliší od ostatních škol stejného typu.

Školní vzdělávací programy jsou podřazeny rámcovým vzdělávacím programům, které představují národní úroveň vzdělávání a které definují obecné požadavky pro vzdělávání. Informace, jež se rozhodnou gymnázia zařadit do svých školních vzdělávacích programů, musí odpovídat Rámcovému vzdělávacímu programu pro gymnázia.

Školní vzdělávací program má šest povinných částí: „Identifikační údaje, Charakteristika školy, Charakteristika Školního vzdělávacího programu, Učební plán, Učební osnovy, Hodnocení žáků a autoevaluace školy.“ (*Manuál pro tvorbu školních vzdělávacích programů na gymnáziích*, 2007, s. 42) Pro obsah mého příspěvku je klíčová část Charakteristika

Školního vzdělávacího programu, jež obsahuje vymezení výchovných a vzdělávacích strategií, a část Učební osnovy, v níž jsou výchovné a vzdělávací strategie rozpracovány v podobě rozvíjených kompetencí pro každý vyučovací předmět.

1.1 Výchovné a vzdělávací strategie

Výchovné a vzdělávací strategie označují „metody, formy a další postupy a činnosti, které učitelé užívají k systematickému rozvíjení některé části klíčové kompetence“. (*Manuál pro tvorbu školních vzdělávacích programů na gymnáziích*, 2007, s. 31) Ve školních vzdělávacích programech jsou výchovné a vzdělávací strategie formulovány na úrovni celé školy i v rámci jednotlivých vyučovacích předmětů. Nejčastěji jsou strategie definovány pomocí popisu rozvoje konkrétních klíčových kompetencí.

Podrobněji se kompetencím, které jsou definovány pro oba typy výchovné a vzdělávací strategie, a jejich formální podobě budu věnovat v následujících kapitolách.

1.1.1 Výchovné a vzdělávací strategie na úrovni školy

Výchovné a vzdělávací strategie na úrovni školy, nejčastěji vymezené v sekci Charakteristika školního vzdělávacího programu, jsou z největší části tvořeny konkrétním popisem rozvíjených klíčových kompetencí. Termín klíčové kompetence je v pojetí rámcových i školních vzdělávacích programů chápán jako: „Soubor vědomostí, dovedností, schopností, postojů a hodnot, které jsou důležité pro osobní rozvoj jedince, jeho aktivní zapojení do společnosti a budoucí uplatnění v životě.“ (*Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*, 2007, s. 8) Z pohledu rámcových dokumentů jde o pojem významný, neboť rozvoj klíčových kompetencí představuje jeden z hlavních cílů soudobého vzdělávání.

Vymezení výchovné a vzdělávací strategie na úrovni školy zahrnuje všech šest kompetencí, které patří dle rámcového vzdělávacího programu do gymnaziálního vzdělávání: „Kompetence k učení, kompetence k řešení problémů, kompetence komunikativní, kompetence sociální a personální, kompetence občanská a kompetence k podnikavosti.“ (*Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*, 2007, s. 9)

Klíčové kompetence jsou na úrovni školy formulovány tak, aby je bylo možné rozvíjet v rámci všech vyučovaných předmětů všemi členy pedagogického sboru. Z formálního hlediska převažují výčty kroků, které dělají učitelé pro rozvoj jednotlivých klíčových kompetencí u žáků. Formulace tak naplňují výchovnou a vzdělávací strategii školy. Například: „Učitelé zadáváním problémových úkolů, seminárních prací a referátů stimulují žáky, aby čerpali informace z různých zdrojů a učili se tak kriticky ověřovat, kontrolovat a prohlubovat své poznatky.“ (Školní vzdělávací program pro osmileté gymnázium, 2013, s. 10) Některé školní vzdělávací programy volí méně tradiční stylizaci zacílenou na osobu žáka: „Žák zvažuje možné klady a zápory jednotlivých variant řešení, včetně posouzení jejich rizik a důsledků.“ (Školní vzdělávací program Gymnázia J. K. Tyla, 2009, s. 12) Škola v tomto případě vyjadřuje, co dělají její žáci, nikoli učitelé. Vzhledem k tomu, že se jedná o výchovnou a vzdělávací strategii školy, je jasné, že žáci tak činí na základě vedení a pokynů učitele.

Dílčí kroky vedoucí k rozvoji klíčových kompetencí jsou ve školních vzdělávacích programech popsány podobně. Dle obsahu je napříč jednotlivými kompetencemi rozdělím na tři skupiny, které spojuje podobný charakter vycházející z:

- aktivity učitele: „Učitel využívá při výuce řízené diskuse k učivu, které souvisí s aktuálními problémy.“ (Školní vzdělávací program Lepařova gymnázia Jičín, 2012, s. 13)
- aktivity žáka: „Žák respektuje různorodost hodnot, názorů, postojů a schopností ostatních lidí.“ (Školní vzdělávací program Gymnázia J. K. Tyla, 2009, s. 13)
- materiální vybavenosti školy: „Učitelé vedou žáky k tomu, aby využívali internet a e-mail a dokázali je použít v praktickém životě tím, že umožňují odevzdávání zadaných prací prostřednictvím e-mailu. [...] Škola umožňuje žákům pracovat s internetem v době mimo vyučování.“ (Školní vzdělávací program pro osmileté gymnázium, 2013, s. 10)

Jak vyplývá z naznačeného rozdělení, strategie k dosahování klíčových kompetencí, byť jsou formálně vymezeny ve vztahu k učiteli, škole

či žákovi, v sobě propojují všechny roviny. Snaha učitele potřebuje aktivní přístup žáka, snaživý žák potřebuje motivujícího učitele, oba potřebují tvůrčí prostředí s dobrou atmosférou a klimatem.

1.1.2. Výchovné a vzdělávací strategie Občanského a společenskovedního základu

Vzdělávací obor Občanský a společenskovední základ gymnázia naplňují nejvíce pomocí vyučovacího předmětu Základy společenských věd. Dále se tedy budu věnovat informacím získaných z částí školních vzdělávacích programů, které se věnují právě předmětu Základy společenských věd. Kromě vzdělávacího oboru Občanský a společenskovední základ je, dle informací ze studovaných školních vzdělávacích programů, sledovaný vyučovací předmět naplňován vzdělávacími obory Člověk a svět práce a Výchova ke zdraví. Oba zmíněné obory však předmět spíše doplňují, stěžejní část představuje Občanský a společenskovední základ.

Před samotnou interpretací a obsahovou analýzou je důležité zdůraznit, že školní vzdělávací programy představují teoretické dokumenty normativního charakteru. Výsledná vzdělávací realita může být i přes snahy autorů z různých důvodů odlišná. I přes naznačenou skutečnost pokládám při provádění analýze školní vzdělávací programy a cíle v nich stanovené za realizovatelné.

2 Analýza kompetencí naplňovaných v rámci občanského a společenskovedního základu

Výchozími materiály pro analýzu jsou školní vzdělávací programy tří gymnázií Královéhradeckého kraje. Vzhledem k tomu, že všechny školní vzdělávací programy vycházejí z Rámcového vzdělávacího programu pro gymnázia, je obsah týkající se vymezení jednotlivých vyučovacích předmětů podobný. Školní vzdělávací programy se zásadním způsobem liší spíše ve svém názvu, zaměření, volitelných předmětech aj., nikoli v klíčových kompetencích, které jsou rozvíjeny v rámci jednotlivých předmětů. Z tohoto důvodu zvolený malý vzorek postačí k vymezení základních charakteristik vztažených ke vzdělávacímu oboru Občanský a společenskovední základ.

Konkrétní gymnázia byla vybrána se záměrem pracovat s různorodým vzorkem z hlediska lokalizace gymnázia a jeho vzdělávacího programu. Prvním vybraným gymnáziem je Gymnázium Josefa Kajetána Tyla, nachází se v krajském městě a realizuje vzdělávání ve čtyřletém vzdělávacím programu. Druhé analyzované gymnázium je Lepařovo gymnázium v okresním městě, poskytuje šestiletý a čtyřletý vzdělávací program. Poslední zkoumané je Gymnázium a SOŠ Hostinné vzdělávající žáky v osmiletém vzdělávacím programu. Město, v němž se škola nachází, není ani krajské, ani okresní.

2.1 Obecný charakter kompetencí

Charakteristiku vyučovacího předmětu tvoří jeho obecný popis, charakteristika učiva, organizační a časové vymezení, rozpis učiva pro jednotlivé ročníky a výchovná a vzdělávací strategie. Jak bylo již uvedeno, vzdělávací obor Občanský a společenskovědní základ je výjimečný pro svůj obsah zaměřený z velké míry na získávání znalostí, ale i dovedností a postojů, které jsou potřebné v každodenním životě. Právě tento do značné míry obecně platný obsah oboru způsobuje, že i klíčové kompetence, které jím jsou dle školního vzdělávacího programu rozvíjené, mají obecný charakter a vyloženě se Základy společenských věd příliš nesouvisí.

Pro příklad: „Zařazujeme do výuky samostatná vystoupení žáků – referáty, prezentace, soutěže.“ (Školní vzdělávací program Lepařova gymnázia Jičín, 2012, s. 89) „Vytváří si časový plán a dodržuje jej.“ (Školní vzdělávací program Gymnázia J. K. Tyla (Tyl, 2009, s. 206). Domnívám se, že takto formulované kompetence rozvíjené v rámci Občanského a společenskovědního základu jsou sice pozitivní pro osobnost žáka, ale jsou naprosto totožné s obsahem ze společné části školního vzdělávacího programu. V rámci každého vyučovacího předmětu by měl být naopak vyzdvížen konkrétní přínos daného předmětu pro rozvoj kompetencí potřebných k životu. Místo toho se plní povinnost formulováním kompetencí mnohdy pouze opisem obecných tvrzení, což v mnoha případech potvrzuje srovnání s formulacemi rozvíjených kompetencí v rámci ostatních vyučovacích předmětů. Obsahy jsou v některých případech téměř totožné. V rámci Základů

společenských věd je podle mého názoru prostor například pro takto formulovanou kompetenci k řešení problému, která vychází z povinného učiva (médiá, propaganda, ideologie, reklama), zapojuje průřezové téma Mediální výchova a zároveň rozvíjí mediální gramotnost. „Učitel zařazuje do hodiny autentické ukázky z minulosti či současnosti, žáci na nich hledají znaky manipulativní mediální strategie, propagandy či klamavé reklamy.“

Strategie na podporu rozvoje klíčových kompetencí v rámci Základů společenských věd jsou popsány pomocí dlouhodobých a provázaných kroků. Tato skutečnost potvrzuje, že školy si jsou vědomé dlouhodobého a komplexního charakteru získávání schopností a vědomostí pro osobní rozvoj jedince.

2.2 Šest povinných kompetencí

Jak jsem již naznačila výše, výchovné a vzdělávací strategie jednotlivých škol v rámci vyučovacího předmětu Základy společenských věd nejsou zcela totožné, ovšem značnou shodu mezi nimi najít lze. Na shodné pasáže u rozvíjených kompetencí se zaměřím nyní. Při výčtu kompetencí naplňovaných v rámci Základů společenských věd se budu v tuto chvíli držet rozdělení na šest základních klíčových kompetencí dle Rámcového vzdělávacího programu pro gymnázia.

Kompetence k učení – stěžejní dovedností, která se zde ve formulacích objevuje, je práce s různými informačními zdroji podpořená používáním různých metod učení aplikovaná na práci s filozofickými, politologickými a jinými texty.

Kompetence k řešení problémů – v analyzovaných programech je tato kompetence určena na obecné úrovni práce s problémem a diskutování o něm v rámci skupiny.

Kompetence komunikativní – výchovná a vzdělávací strategie je orientovaná na posilování dovednosti hovořit vhodným způsobem při různých příležitostech a na práci s modelovými situacemi, které jsou vztažené k obsahu učiva předmětu.

Kompetence sociální a personální – zde je akcentována tvorba pozitivního sociálního klimatu spojená s fungujícím kolektivem, ale i schopností pracovat v rámci skupiny.

Kompetence občanská – obsahem této kompetence je vytváření určitých společenských návyků a občanské zodpovědnosti, ale i sžívání se s právními a morálními povinnostmi žáků.

Kompetence k podnikavosti – kompetence zacílená na rozvoj osobního potenciálu, ale i schopnost pracovat s výsledky, kterých žák dosáhne.

Přehled obsahu jednotlivých kompetencí naplňovaných ve vyučovacím předmětu Základy společenských věd potvrzuje to, co jsem naznačila již v minulé kapitole. Strategie pro rozvoj klíčových kompetencí jsou často formulovány příliš obecně, nepracují s potenciálem předmětu, konkrétní aplikace učiva či obsahu Základů společenských věd je minimální.

2.3 Požadavky na učitele

Jedním z cílů příspěvku je posoudit kompetence, jejichž rozvoj je dle školního vzdělávacího programu proklamovaný v rámci Občanského a společenskovědního základu, z hlediska požadavků, které jejich obsah klade na učitele.

Výchovné a vzdělávací strategie školy shrnují, jakým způsobem škola naplní to, k čemu se v rámci jednotlivých vyučovacích předmětů zavázala vůči žákům, rodičům, veřejnosti. Charakter jednotlivých rozvíjených kompetencí koresponduje s obsahem vzdělávacího oboru Občanský a společenskovědní základ. Cíle oboru jsou, oproti jiným vzdělávacím oborům, zaměřené komplexně, jsou jak kognitivní, tak afektivní. Pro rozdělení kompetencí z pohledu učitele jsem určila tři skupiny požadavků, které na ně jsou kladeny – znalosti, schopnosti, být morální osobnost.

2.3.1 Znalosti

Vyučovací hodina stojí logicky na učitelových znalostech. I kompetence, které by měl učitel u žáků během Základů společenských věd rozvíjet, jsou založeny na znalostech. Kognitivně orientované kompetence cílí samozřejmě na znalost učiva: „Žák si osvojuje vědomě znalosti a dovednosti, které pak využívá při dalším učení“ (Školní vzdělávací program Gymnázia J. K. Tyla, 2009, s. 206), ale také například na znalost didaktických metod: „Umožňujeme žákům prezentaci vlastní práce,

diskusi, modelové situace hry.“ (Školní vzdělávací program Lepařova gymnázia Jičín, 2012, s. 83)

2.3.2 Schopnosti

Učitelství je velice komplexní povolání, s jehož výkonem je spojena nutnost ovládat určité schopnosti. Kompetencí, které jsou založeny na různých schopnostech učitelů, je v Základech společenských věd, díky charakteru předmětu, poměrně hodně. Nejčastěji se jedná o schopnosti, s nimiž se učitelé seznamují během své pregraduální přípravy teoreticky a prakticky si je osvojují až v rámci praxe. Patří sem například organizace metodicky různorodé hodiny, vytváření modelových situací, které jsou zejména z hlediska názornosti pro zkoumaný vyučovací předmět důležité, evaluace činnosti nebo správná argumentace. „Směřuje žáky k vyhledávání dat a informací z různých zdrojů, rozpoznávání jejich zaměření a důvěryhodnost a důležitosti pro vlastní život.“ (Školní vzdělávací program pro osmileté gymnázium, 2013, s. 317) „Žák získává zpětnou vazbu týkající se efektivity jeho učení či práce.“ (Školní vzdělávací program Gymnázia J. K. Tyla, 2009, s. 206)

2.3.3 Morální osobnost

Třetí skupina představuje požadavek, aby byl učitel Základů společenských věd morální osobnost. Pod tímto označením rozumím člověka, který má interiorizované morální a právní zásady, zaujímá vlastní názor k situacím v osobní, ale i společenské rovině. Svě přesvědčení dovede vysvětlit a je schopen logicky a věcně argumentovat, proč je jeho názor právě takový. Být člověkem, kterého jsem výše popsala, je obtížné. Nicméně učit kvalitně Základy společenských věd, předmět stojící na diskusích o dění ve společnosti, a nebýt tímto člověkem, je ještě obtížnější.

Klíčové kompetence, které Školní vzdělávací programy deklarují jako rozvíjené v rámci Základů společenských věd, patřící do této sekce jsou orientovány postojově a cílí na hodnotový systém žáků. Právě ke snaze měnit hodnotový systém žáků neodmyslitelně patří osobní příklad, který mají v učiteli žáci spatřovat. „Motivuje žáky k odmítání společenské a občanské lhostejnosti.“ (Školní vzdělávací program pro osmileté gymnázium, 2013, s. 317) „Podporujeme účast na charitativních,

společenských akcích, besedách, přednáškách.“ (Školní vzdělávací program Lepařova gymnázia Jičín, 2012, s. 84) „Žák se neorientuje pouze na to, co chce druhému sdělit, ale vnímá, jaké pocity to v druhém vyvolává, a vhodně na to reaguje.“ (Školní vzdělávací program Gymnázia J. K. Tyla, 2009, s. 206)

Závěr

Vzdělávací obor Občanský a společenskovědní základ jsem na základě obsahové analýzy zkoumala v rovině klíčových kompetencí, které podle dokumentů školy obor naplňuje. Výchozím materiálem se mi staly tři školní vzdělávací programy vybraných gymnázií Královéhradeckého kraje. Věnovala jsem se kompetencím z pohledu úrovně školy, poté vyučovacího předmětu Základy společenských věd, protože tento předmět naplňuje obsah vzdělávacího oboru Občanský a společenskovědní základ.

Klíčové kompetence, jež jsou ukotveny ve výchovné a vzdělávací strategii školy, jsem rozdělila dle jejich primární závislosti na kompetence orientované na aktivitu učitele, žáka a materiální vybavenost školy. I přes naznačené rozdělení je z obsahu klíčových kompetencí patrné propojení všech rovin. Tuto skutečnost by neměla škola při rozvíjení kompetencí opomenout, neboť bez aktivních a motivovaných žáků (k čemuž jistě přispívá také celkové klima a vybavení školy) mohou učitelé obtížně kompetence rozvíjet.

Vymezení kompetencí rozvíjených v rámci Základů společenských věd se příliš neliší od školní výchovné a vzdělávací strategie, která je společná všem vyučovacím předmětům. Domnívám se, že popsané kompetence minimálně zohledňují charakter a potenciál konkrétního zkoumaného předmětu, jsou popsány příliš obecně.

Klíčové kompetence vymezené školními vzdělávacími programy jsem sledovala také z hlediska požadavků, které klade rozvoj konkrétních kompetencí na učitele. Podle obsahu jsem kompetence rozdělila na ty, jež vyžadují od učitele znalosti, schopnosti a ty, které po něm požadují určitou osobní a mravní vyrovnanost. Ukázky z vybraných školních vzdělávacích programů potvrzují, že komplexnost vyučovacího

oboru Občanský a společenskovědní základ s sebou nese i požadavek komplexní učitelské přípravy, která není spojena pouze s pregraduální přípravou teoretické a praktické roviny, ale i s osobním charakterem učitele.

Literatura:

Manuál pro tvorbu školních vzdělávacích programů na gymnáziích. Praha: Výzkumný ústav pedagogický, 2007.

Školní vzdělávací program *Gymnázia J. K. Tyla* [online]. Hradec Králové: Gymnázium J. K. Tyla, 2009. Dostupné na: < http://www.gjkt.cz/files/svp_kompletni.pdf>

Školní vzdělávací program Lepařova gymnázia Jičín [online]. Jičín: Lepařovo gymnázium Jičín, 2012. Dostupné na: < <http://www.gymjc.cz/public/Image/sekce-typ-109/svp2013.doc>>

Školní vzdělávací program pro osmileté gymnázium [online]. Hostinné: Gymnázium a SOŠ Hostinné, 2013. 554 s. Dostupné na: <http://www.gymhost.cz/rs/userFiles//dokumenty/svp_2013.doc>

Rámcový vzdělávací program pro gymnázia. Praha: Výzkumný ústav pedagogický, 2007.

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon) [online]. 2004. Dostupné na: <<http://portal.gov.cz/app/zakony/zakonPar.jsp?page=1&idBiblio=58471&nr=561~-2F2004&rpp=15#local-content>>

Kontakt na autorku příspěvku:

Mgr. Vanda Vaníčková
Ústav pedagogiky a sociálních studií
Pedagogická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Žižkovo náměstí 5
771 40 Olomouc
e-mail: vanda.vanickova@gmail.com